

© Ernest Costa i Savoia

Uelh deth Jòeu, naixement d'aquest riu a la vall d'Aran. En occità, *uelh* designa els conceptes d'ull i de font.

ELS ULLS DE LA TERRA

INTRODUCCIÓ A L'ETNOGEOLOGIA

Jaume Climent Soler, Daniel Climent Soler i Daniel Climent Giner

El visitant de la romana Piazza Navona té ocasió d'admirar un conjunt urbanístic, arquitectònic i escultòric de primera categoria. Una de les obres més assenyalades és la *Fontana dei quattro fiumi* (1651), de l'arquitecte i escultor barroc Gian Lorenzo Bernini. La fontana ocupa un dels focus de l'antiga *spina* del circ romà precursor de l'actual *piazza*. L'obra representa quatre dels rius més cabalosos de la Terra: Plata, Ganges, Danubi i Nil. I ho fa mitjançant estàtues de paisatges, animals i homes, dels quals el que correspon al Nil es tapa els ulls, artífici simbòlic que els historiadors de l'art consideren una al·legoria del fet que en aquella època se li'n desconeixen les fonts, els «ulls».

Des de ben antic noms i formes de pensar actuen sinèrgicament, es reforcen mútuament. I sovint això es detecta en la toponímia, una de les connexions més evidents entre natura i cultura. L'anàlisi toponímica pot realitzar el paper del mestre que ajuda a interpretar el missatge contingut en els noms del territori. Uns noms que ens van llegar els primitius moradors i els qui amb el seu treball hi deixaren la petjada constructiva. Per això, cada topònim és una petita metàfora de la visió del territori o dels usos que se li han donat, gràcies a la qual aconseguim transformar la percepció en poesia, la raó en afecte i el coneixement del passat en possibilitats de futur.

De manera similar als geòlegs que interpreten roques, els lingüistes estudien paraules per recrear formes de pensar de l'antiguitat, moltes de les quals perviuen en l'actualitat de manera semblant a com ho fan muntanyes, fonts i alguns paisatges; o, en paraules de William Faulkner, «*the past is not dead; in fact, it's not even past*»¹. Sí, el passat i la natura humana bateguen dins les paraules. I en conèixer-les, podrem sentir-nos enlluernats per la saviesa humana i orgullosos de la nostra humanitat compartida i alhora diversa.

Perquè els mots, en designar conceptes, propietats o accions, són com rètols que representen un contingut interpretatiu i, per tant, teòric. Els topònims en són un cas: els noms que hem donat i donem als elements del paisatge són llegats del passat humà profund i, com les

© Anna Mateu

Fontana dei quattro fiumi, de Gian Lorenzo Bernini (1651), a Roma. El personatge que representa el riu Nil porta els ulls tapats perquè no se li coneixen les fonts. Nombroses cultures han equiparat els ulls amb fonts d'aigua i naixement de rius.

«ELS NOMS QUE HEM DONAT I DONEM ALS ELEMENTS DEL PAISATGE SÓN LLEGATS DEL PASSAT HUMÀ PROFUND I, COM LES ROQUES, ALBERGUEN CLAUS DE LA HISTÒRIA, DELS ORÍGENS»

¹ «El passat no és mort; de fet, ni tan sols és passat.»

roques, alberguen claus de la història, dels orígens. Ensenyar a llegir-los, a entendre'ls, facilita arribar al botí inesgotable del coneixement. I, en ocasions, pronunciar el nom equival a dir el «Sèsam, obre't» de la cova d'Alí Babà que permet accedir a rescatar de l'oblit els tresors geològics que s'hi amagaven.

■ LES FONTS, ELS ULLS DE LA TERRA

Equiparar el vessament de llàgrimes amb la surgència d'una font és una metàfora fàcil d'entendre, i que figura en expressions tan populars com la italiana «*piangere come una fontana*» (“plorar com una font”). Però invertir la idea i suposar que l'aigua d'una font són les llàgrimes de la Terra implica una altra mentalitat, la idea que la Terra és una criatura humanitzada i divinitzada, femenina, que «plora» amb «llàgrimes» que nodreixen els rius, els llacs o que fins i tot es manifesten com a surgències dins la mar. I hidrotopònims com l'asturià *Gueyu Dave* (“l'ull de Deva”, deessa de la Natura en la mitologia asturcèltica) encara ens ho recorden. No és estrany, doncs, que nombroses cultures hagen equiparat les fonts i els ulls, de manera semblant a com s'ha fet amb el cel (de la boca) i el paladar.

Segons va descobrir el romanista bavarès Max Leopold Wagner el 1950, la metàfora d'ull com a font es troba en llengües tan distintes i distants com el serbo-croat *oko*, el turc *göz*, el cors *occhiu*², l'euskera *urbegi*, el gal·lès (o *Cymraeg*) *llygad*³ i també en derivats com el persa *češma* (font) i *češm* (ull), el georgià (o *kartvelià*) *chartoli*, compost per *chari* (aigua) i *thali* (ull); l'araucà *nekó*, compost per *ne* (ull) i *ka* (aigua); el quítxua *nyahuy* (ull d'aigua), etc. A partir d'aquestes dades hem volgut comprovar en quina mesura la metàfora tenia vigència en alguns dels parlars més pròxims, tant d'uropeus occidentals com d'africans i asiàtics mediterranis.

Els autors no som ni geòlegs ni lingüistes, sinó enginyers i professors de ciències, i usuaris de noms i de paisatges que pretenen connectar paraules i conceptes per potenciar la mútua relació entre natura i cultura i afavorir la divulgació del patrimoni etnogeològic. Ho fem per raons professionals, ja que en la lectura comprensiva de la toponímia es troba informació substancial per a les enginyeries «de la terra» (agrícoles, civils, forestals, mineres...), per als treballs mediambientals i per a la docència de les ciències de la natura. Però tam-

² *Occhiu* forma part dels lèxics de Catània, Calàbria i Sicília; però només en el *sicilianu* l'hem trobat com a metàfora, en el cas d'un volcà que episòdicament emet fang a través d'un *ull* circular, l'*Occhiu* di Macalubi.

³ Per exemple, el topònim *Llygad Llchwyr*, «l'ull del Llchwyr», s'aplica a una font que hi ha a la base de la gran mola sobre la qual s'alcen les runes del castell de Carreg Cennen [carreg = “roca”].

© Ernest Costa i Savoja

El Cabriol al seu pas per Los Cuchillos, a Villagordo del Cabriel (Plana d'Utiel-Requena). El naixement d'aquest afluent del Xúquer, que marca la divisió entre la Manxa i el País Valencià, és conegut com Ojos del Cabriel.

«EN ÀRAB, LA METÀFORA “ULL-FONT” ÉS L'ORIGEN DE NOMBROSOS TOPÒNIMS SOVINT ASSOCIATS A CIUTATS FORMADES AL VOLTANT D'UNA FONT, COM L'EGÍPCIA AIN SUKHNA O AL AAIUN, CAPITAL DEL SÀHARA OCCIDENTAL.»

bé per a actuar de pont entre els coneixements reclosos en especialitats terminològicament o metodològicament poc accessibles, i per l'afany de molta gent per conèixer i estimar el territori.

Aquest article intenta divulgar l'etnogeologia hídrica i, en concret, els ètims relacionats amb la metàfora «font-ull». I després d'alguns exemples de llengües pròximes o històricament influents, dirigeix l'esguard a les restes toponímiques que perviuen en els territoris de llengua catalana.⁴ No és, doncs, un article lingüístic ni geològic, sinó divulgatiu, i destinat no tan sols a l'enginyer de la terra, al mediambientalista o al professor de ciències de la natura, sinó a tots els usuaris o enamorats del paisatge perquè puguin albirar que, darrere els topònims, es pot amagar tot un món de significats; i perquè activen el sentit de la lectura per trobar senyals de l'existència present o antiga d'estructures, fets o fenòmens hidrogeològics, dels quals la metàfora «ulls-fonts» és tan sols un exemple.

■ ELS ULLS-FONTS EN LLENGÜES SEMÍTIQUES I CAMÍTIQUES

De la família de llengües afroasiàtiques, n'hi ha tres amb les quals hem tingut una relació més directa: les semítiques àrab i hebreu i la camítica nord-africana tamazig (inapropiadament, *berber*). En totes tres, el morfema *ull* equival al de *font*, i el resultat són nombrosos hidrònims, dels quals només esmentarem uns pocs, els més coneguts o il·lustratius; i també aquells que han quedat com a restes toponímiques en els nostres territoris.

En hebreu la lletra *y* és llegida *ayin/ein* (אין), amb el doble significat de “font” i de “ull”; i aquest ètim apareix en més d'una trentena d'hidrotopònims, alguns dels quals en passatges bíblics. És el cas d'Ein Gedi o Engeddi, que apareix en el llibre de Josuè (15: 61-62), de Samuel (24: 1), en el Càntic dels càntics (1: 14) i en les Cròniques (20: 2). Aquest oasi a la riba occidental de la mar Morta significa «la font del cabrit». En un sentit similar, trobem *Ein Dor* o *Êndor* als Salms (83: 11), a la Baixa Galilea, que era el nom d'una nimfa

⁴ Sempre resulta orientador consultar el *Diccionari Català-Valencià-Balear*, d'Alcover-Moll; i els de Joan Coromines *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, *Breve diccionario etimológico de la lengua castellana* i *Onomasticon cataloniae*.

Una de les aportacions que permetien mantenir l'extensa marjal situada en els trams finals dels rius Vinalopó i Segura provenia de diferents ullals. Així es recull, per exemple, en el mapa *Valentia Regni* del geògraf flamenc Abraham Ortelius (s. xvi), on apareix consignat el topònim Hoyales en una transcripció/modificació que no pot amagar l'origen del nom, ullals; i el mateix passa amb topònims recents del Baix Segura, com El Cabezo del Ojal, on els pobladors d'Albatera i San Isidro han celebrat tradicionalment la mona de Pasqua (Martín Cantarino i Limorte Ruiz, 2008).

«A LA PENÍNSULA IBÈRICA PERVIUEN HIDROTOPÒNIMS A LOCALITATS AMB ABUNDANTS FONTS I FONTETES, COM LA VALENCIANA AÍN, O AYNA, A ALBACETE, A LA VORA DEL RIU MUNDO I DE LA SERRA DEL SEGURA»

oracular (Samuel, 28: 7), que acabà per transferir-li'l a la font que protegia.

En àrab, la metàfora «ull-font» fa servir les paraules *aain/ain* (plural *aaiun*), origen de nombrosos topònims sovint associats a ciutats formades al voltant d'una font, com l'egípcia Ain Sukhna (“font calenta”), gran complex turístic a la vora de la mar Roja; Al Aaiun, capital de Squiyat al Hamra o Sàhara occidental; o Al Aaiun, barri de Tetuan on naixen les

fonts que nodreixen la ciutat.

A la península Ibèrica perviuen aquests hidrotopònims a localitats amb abundants fonts i fontetes, com la valenciana Aín, a la porció de la serra d'Espadà que s'endinsa a la Plana Baixa, o Ayna, a Albacete, a la vora del riu Mundo i de la serra del Segura.

En tamazig, el binomi «font-ull» es correspon amb l'ètim *tit*, i al Sàhara algerià, ètnicament imazighen (plural d'amazigh), es troben nombroses poblacions amb noms com Tit i Titaf. De fet, el plural de *tit*, *tit-*

tawen, és l'origen del topònim Tittawin⁵ (Tetuan), ciutat del nord de Marroc pròxima a Ceuta i a Tànger. El topònim Titaigües/Titaguas (<tit + aigües/aguas), una població de la comarca dels Serrans rica en fonts, potser és un record de la presència de l'ètnia i la llengua amazig al territori valencià.

■ LA METÀFORA OCULOFONTAL EN LES LLENGÜES IBÈRIQUES OCCIDENTALS

Les llengües iberoccidentals solen dividir-se en tres grups: l'astur-lleonès (*asturianu*, *leonés*, *extremeñu* o *castúo*, i *cántabro* o *montañés*), el galaico-portuguès (gallec i portuguès) i el castellà (amb variants com el *canario*, *murciano* i *andaluz*). Excepte en el cas del portuguès, protegit políticament i culturalment per un estat, les altres llengües iberoccidentals han estat minoritzades, prohibides, marginades i vilipendiades (amb denominacions menyspreadores com *bable* per a l'*asturianu*). El mateix ha passat amb l'aragonès, del grup lingüístic pirenaic; i tot i que antigament era una llengua plena de vitalitat, progressivament ha quedat relegada i avui dia el castellà domina de manera quasi exclusiva, i excloent, el territori aragonès.

A Portugal, en galaicoportuguès, gaudeix de molta vitalitat el sintagma *olho d'água*. A Galícia, els diminutius *ulló* i *illó* sovint es refereixen a naixements d'aigua, com és el cas dels topònims pontevedresos de la Val do Ulló i les Salinas do Ulló. En asturià, la metàfora *güeyu* apareix en hidrotopònims com Güeyus (de) la Teya, Fonte'l Güeyu, Güeyu Cabiellas o l'esmentada Güeyu Deva.

Per la seua banda, al domini castellà de la península Ibèrica és relativament freqüent trobar la metàfora *ojos* ("fonts"), no tan sols en topònims, sinó com a recurs literari, sobretot en obres renaixentistes:

¿Qué son los estanques y lagunas de aguas claras, sino unos como ojos de la tierra, ...?

FRAY LUIS DE GRANADA, *Guía de pecadores* (1556)

¡Oh, lloroso Guadiana, y vosotras, hijas de Ruidera que mostráis en vuestras aguas las que lloraron vuestros hermosos ojos!

MIGUEL DE CERVANTES, *El Quijote* (II: XXII) (1615)

I, com a topònims més coneguts, trobem Ojos de Montiel (Ciudad Real), el nom que reben les quatre fonts que formen el naixement del riu Jabalón, un dels subafluents del Guadiana. Precisament els reaflorescents d'aquest riu, infiltrat a les llacunes de Ruidera per tornar a aparèixer

Quan la pluja xopa roques permeables, l'aigua es desplaça per les rutes de permeabilitat litològica fins eixir a la superfície a través de les fonts, i si s'acumula en trampes impermeables pot aflorar verticalment. En català, rep el nom d'ullal. En les imatges, els ullals de Baltasar, al Delta de l'Ebre.

«EL NOM CATALÀ 'GÜELL' ÉS UN PROBABLE MANLLEU DE L'OCCITÀ 'UELH' I NO TAN SOLS HA ESDEVINGUT UN ANTROPÒNIM SINÓ QUE TAMBÉ FIGURA COM A TOPÒNIM REFERIT A ALGUNES MANIFESTACIONS HÍDRiques COM EN EL RIU GÜELL»

⁵ El barri on s'ubiquen les fonts es diu Al Aaiun. Tindríem, doncs, un doblat toponímic, ja que tant la ciutat (Tetuan/Titawin) com el barri (Al-Aaiun) signifiquen el mateix, però en dos idiomes diferents.

© Ernest Costa i Savola

© MÈTODE

© MÈTODE

El riu Guadiana s'infiltra a les llacunes de Ruidera, a l'esquerra, torna a aparèixer després als Ojos del Guadiana, a la dreta. Trobem de nou un topònim on es relacionen els ulls amb fonts d'aigua.

a l'antic Villarrubia de los Oxos del Guadiana, reben també el nom d'Ojos del Guadiana. I per últim, Ojos del Cabriel (Terol) són les emergències que formen el genuí naixement d'aquest afluent del Xúquer que marca la divisòria septentrional entre la Manxa i el País Valencià.

ques més emblemàtiques del modernisme barceloní sinó que també figura com a topònim referit a algunes manifestacions hídriques com en el riu Güell, antic afluent del gironí Onyar, però que avui dia es troba regulat i canalitzat fins al riu Ter.

© Ernest Costa i Savola

■ ELS «UELHS» OCCITANS

El subgrup oriental iberoromànic inclou també l'occità i el català, molt emparentats entre si. En occità, el vocable *uelh* ("ull")⁶ designa ambdós conceptes, «ull» i «font», amb topònims com l'Uelh deth Garona, un dels naixements del riu Garona (*l'arriu* Garona, en occità), que penetra a Aquitània, banya la capital, Tolosa, i desguassa a l'Atlàntic en un estuari a la vora del qual s'ha format la ciutat de Bordèu (en gascó; Bordeaux en català). Un altre topònim similar seria l'Uelhs deth Joeu (en aranès, Güells de Joeu; un dels afluent del Garona), que es nodreixen de les geleres de l'Aneto i la Maladeta. Són aigües que inicialment es dirigeixen cap a la Mediterrània, però que, engolides per un complex sistema càrstic, acaben dirigint-se cap al vessant atlàntic dels Pirineus.

El nom català *güell* és un probable manlleu de l'occità *uelh* i no tan sols ha esdevingut un antropònim (que reconeixem en algunes de les fites arquitectòni-

«AL DOMINI CASTELLÀ DE LA PENÍNSULA IBÈRICA ÉS RELATIVAMENT FREQUENT TROBAR LA METÀFORA 'OJOS' ('FONTS'), NO TAN SOLS EN TOPÒNIMS, SINÓ COM A RECURS LITERARI, SOBRETOT EN OBRES RENAIXENTISTES»

■ LA METÀFORA «ULL-FONT» EN LES VARIANTES DEL CATALÀ: ULLS, BRULLS I ULLALS

En català, els topònims que contenen el morfema *ull* poden significar fonamentalment dues coses: o bé un forat en una roca pel qual passa a determinades hores la llum solar o, més sovint, una font.

Un món de tautologies

Com en el cas de topònims en què l'oblit o el desconeixement del significat ancestral obliga a redundàncies descriptives, en català és freqüent trobar aquesta mena de tautologies en tornar a descriure com a font o pou el que inicialment es deia «ull». En aquest sentit al Rosselló trobem la font de l'Ull, aflorament que nodreix la xarxa de rec del municipi de Baó;

a Catalunya, la font dels Ulls, a Sant Hilari Sacalm (Montseny-Guilleries); a Mallorca, sa font des Ulls, a Banyola (serra de Tramuntana), i el pou d'Ullaró, a Campanet; al País Valencià, la font de l'Ull del Bou, a la muntanya del Toro (la Valldigna); la fonteta de l'Ull, a Beniarbeig (Marina Alta); l'Ull de la Font, a Tibi (Foia de Castalla); i s'Ull de sa Font, a Tàrbena, una població de la Marina Baixa on parlen «salat» per influència de la repoblació mallorquina.

⁶ No deixa de ser curiosa la similitud fonètica amb la paraula alemanya *quell* (pronunciada kvɛl), que significa, en segones i terceres accepcions i sobretot en contextos poètics, "font", i "ull".

© Ernest Costa i Savóia

El naixement del riu Ter al Ripollès, en la imatge, és conegut com Ull de Ter. La idea que la Terra és una criatura humanitzada i en plorar nodreix els rius es troba estesa en moltes cultures. És aquí on trobem l'origen de l'equiparació dels ulls amb el naixement dels rius.

La pèrdua del sentit del nom original, i alhora la necessitat d'explicar-se per què es manté el topònim, obliga en ocasions a tractar de formular explicacions *ad hoc*, com és el cas de l'esmentada de Sant Hilari, l'aigua de la qual es considera que «és bona per als ulls»; o el Pou dels Ullets (a la Vila Joiosa, de la Marina Baixa), nom que la gent atribueix al fet que, suposadament, els membres de la família que va domesticar el naixement d'aigua i el va transformar en un pou «tenien els ulls menuts».

Dels ulls als brulls

A Catalunya, dos naixements de rius tenen l'ètim oculo-fontanal: Ulldeter (< Ull de Ter, al Ripollès), i Ull de

Marimanya (pel riu de Marimanya, al Pallars Sobirà). Però també hi ha uns altres topònims oculars no lligats directament al naixement de rius, com és el cas de l'Ull de la Mola (Espira de l'Aglí), al Rosselló, prop de Salses; i l'Hort d'Ullets, al Parc Jaume I d'Elx (Baix Vinalopó). La comarca de la Valldigna, com hem indicat abans, també és rica en aquesta mena de topònims.

Altrament, potser la intersecció dels noms de *brollador* i *ull* és l'origen de topònims com Brull, a Catalunya, un municipi d'Osona molt ric en fonts, i on també trobem la Font del Brull; i a l'Alta Garrotxa, el Salt del Brull. Al País Valencià, trobem la Font dels Brulls, a Ontinyent (Vall d'Albaida).

Els ullals continentals

Quan la pluja xopa roques permeables, l'aigua es desplaça per les rutes de permeabilitat litològica fins eixir a la superfície a través de les fonts, i si s'acumula en trampes impermeables pot aflorar verticalment. En català, rep el nom d'*ullal* (< *ull*) una surgència que arriba a formar un toll de fins desenes de metres de diàmetre i en el qual l'eixida de l'aigua produeix una vibració en la superfície. Aquest hidrònim és el que potser presenta més exemples a la geografia dels Països Catalans.

A Mallorca, a més de la tautològica sa Font de s'Ullal (Esporles), podem trobar s'Ullal de Llenaire (Pollença), es Ullals de s'Albufera i Ullalets (sa Pobla). A Catalunya abunden a les comarques meridionals de les Terres de l'Ebre i el Montsià, i en particular al Delta, com és el cas dels Ullals de Baltasar i d'Arispe, on s'ha trobat una planària endèmica a la qual encertadament han posat el nom de *Phagocata ullala*.

Al País Valencià han estat nombrosíssims els ullals que nodrien la cadena de marjals que va des del delta de l'Ebre a la Marina Alta, molts dels quals avui dia dessecats, com és el cas dels Ullals d'Orpesa, a la Plana Alta o els prop de quaranta que nodreixen l'Albufera de València, com el de Baldoví, Gran i de la Senillera. També trobem casos a la comarca de la Safor-Vallidigna, com els Ullals de les Penyetes i el Gran del Gat, a Tavernes de la Vallidigna; l'Ullal de Baix, i el del Bou, a Gandia; l'Ullal del Burro, a Oliva... A la Marina Alta abunden els ullals repartits per muntanyes i plans, tant de permanents com dels que només ixen quan plou. Hi destaquen els Ullals de Pego o del (riu) Bullent, on els pegolins van els estius a banyar-se en l'aigua fresca que hi brolla.

Una de les aportacions que permetien mantenir l'extensa marjal situada en els trams finals dels rius Vinalopó i Segura provenia de diferents ullals. Així es recull en els mapes *Valentia Regni*, del geògraf flamenc Abraham Ortelius (s. xvi), i *Valentia Regnum*, dels cunyats neerlandesos Garardum Valk i Petrum Schenk (s. xviii), on apareixen consignats el topònims «Hoyales» i «Hoya les» en una transcripció que no pot amagar l'origen del nom, *ullals*. El mateix passa amb topònims recents del Baix Segura, com El Cabezo del Ojal, on els pobladors d'Albatera i San Isidro han celebrat tradicionalment la mona de Pasqua (Martín Cantarino i Limorte Ruiz, 2008).

© Daniel Climent Giner

Existeixen també topònims oculars que no estan lligats directament al naixement de rius, com és el cas de l'Hort d'Ullets, al Parc Jaume I d'Elx (Baix Vinalopó).

**«L'EXISTÈNCIA D'ULLALS
SUBMARINS PODIA SERVIR
PER ABASTIR D'AIGUA
LES FLOTES DE PIRATES,
A L'ESPERA DEL MOMENT
IDONI PER ASSALTAR
LES HISENDES I LES
POBLACIONS COSTANERES,
I ELS VAIXELLS DE
CABOTATGE»**

Els ullals submarins, els pirates berberiscos i el dia del miracle

Quan les roques permeables es prologuen sota el fons marí encaixades entre plecs impermeables, és possible que es formen ullals submarins d'aigua dolça enmig un entorn marí, salat, fàcils de detectar en llocs de poca fondària i pròxims a la costa (cales, platges...). Ullals d'aquesta mena han permès abastir d'aigua dolça navilis en ruta sense necessitat de fer terra per cercar-hi fonts.

Sovint els llocs on s'ubiquen aquests ullals no fan servir aquest

nom, sinó que el talassònim (topònim marí) destaca més aïna el fet que siguin llocs on l'aigua dolça predomina sobre la previsible salada. A les Balears hi ha la cala de s'Aigua Dolça a Artà (Mallorca) i s'Aigua Dolça a Ciutadella (Menorca). A Catalunya, la platja Aiguadolç de Sitges (Garraf), i la cala d'Aigua Dolça a Palafrugell (Baix Empordà). Al País Valencià, les serralades Bètiques s'estenen des del golf de Cadis fins a les Balears. Al litoral de la Marina Alta, on la serralada comença a submergir-se sota la Mediterrània, abunden ullals d'aigua dolça: se'n troben fins a una trentena enfront del Morro de Toix (Calp) i de les Morres de Benitatxell; i fins i tot talassònims tan descriptius com

la Cala (i el Cap i el Racó) d'Aiguadolç, a Dénia; i la submarina Cova d'Aigua Dolça a Xàbia (Ivars Cervera, 1995). A la costa de Torrevella (Baix Segura) també hi ha referència històrica d'ullals submarins a les proximitats del Cap Roig (Cala Pardines) i de Punta Prima (Cala del Leño; avui, de La Estaca).

L'existència d'ullals submarins podia servir per abastir d'aigua les flotes de pirates, a l'espera del moment idoni per assaltar les hisendes i les poblacions costaneres, i els vaixells de cabotatge. Com que en el segle XVI els atacs dels pirates *berberiscos* eren força freqüents a la costa valenciana, el rei Felip II de les Espanyes va demanar un informe a l'enginyer militar emilio-romanyès Gian Battista Antonelli sobre les necessitats defensives. En l'informe, de 1563, s'assenyalava l'abundància de cales amb ullals, i proposava tapar-ne alguns, sobretot de les comarques de la Marina Alta i el Baix Segura (Boira Maiques, 1992).

Així doncs, pervivència d'ullals, recull de talassònims i referències històriques ens han servit per situar ullals actius o del passat. Però també hi ha altres vies per fer-ho, com són la tradició oral i, en particular, la que ha quedat fixada en la llegenda, el rite o la rondalla. Com és el cas d'*El dia del miracle*, rondalla trobada a Santa Pola (Baix Vinalopó) i que encara contenen els avis als néts (González Caturla, 1987). En essència s'hi diu que a migdia del 10 de juliol, festivitat de sant Cristòfol (el Tofolet, com li diuen hipocòricament al poble), es fa dolça l'aigua de la platja de l'Antina. La rondalla és plena a vessar d'elements melodramàtics ben articulats: xica que plora; llàgrimes dels ulls que es transformen en una fonteta a la platja de l'Antina; conversió en sirena per la intercessió d'un mag; noves llàgrimes per no poder tornar a gaudir del seu amant, etc. Però, més enllà d'aquests components literaris, i del fet que s'intentava fixar una data per a l'inici de la temporada dels banys de mar, el que ens queda des d'un punt de vista hidrogeològic és el record de l'eventual i sovint efímera reactivació d'un ullal, desitjat de ser comprovat pels il·lusionats banyistes en el seu primer dia de bany estival.

■ REIVINDICACIÓ DE L'ETNOGEOLOGIA

La geologia, potser més que qualsevol altra ciència, posseeix un llenguatge de profunda base cultural, i molts dels seus ètims formen part del parlar quotidià.

Curiosament, però, els estudis etnogeològics tenen pocs seguidors a Europa. I això sorprèn, atesa la fecunditat que genera, per exemple, la convergència entre geòlegs, arqueòlegs i antropòlegs al voltant de temes com les ancestrals indústries lítiques (de les «Edats de Pedra»), les tècniques metal·lúrgiques primitives i les pervivències actuals. O la que generaria l'intercanvi entre geòlegs, enginyers i lingüistes, amb tota una toponímia lligada a estructures o fenòmens geològics.

Per això cal aprendre a valorar els detalls de vibrant diversitat lingüística o interpretativa del paisatge com a manifestació de la riquesa humana, com a gemmes precieuses d'informació que paga la pena rescatar, gaudir-ne i compartir amb la col·lectivitat. Troballes que a través dels noms impregnen, tot i que no en siguem conscients, les concepcions sobre la vida i l'entorn.

El passat, la natura, i també la natura humana, bateguen dins les paraules. I en conèixer-les podrem sentir-nos enlluernats per la saviesa humana i orgullosos de la nostra humanitat, compartida i alhora diversa.

I en aquesta direcció ha apuntat aquest treball, en la de connectar paraules i conceptes per potenciar la mútua relació entre natura i cultura, afavorir la divulgació del patrimoni etnogeològic, i contribuir al bastiment de ponts que possibiliten el trànsit entre diferents camps

del coneixement, fent-lo accessible als qui en vulguen saber sense haver de passar necessàriament per les, altrament essencials, especialitzacions acadèmiques. ☺

BIBLIOGRAFIA

- BOIRA MAIQUES, J. V., 1992. «Geografia i control del territori. El coneixement i la defensa del litoral valencià al segle XVI: L'enginyer Joan Baptista Antonelli». *Cuadernos de Geografía*, 52: 183-199.
Disponible en: <http://www.uv.es/cuadernosgeo/CG_183_199.pdf>.
- GONZÁLEZ CATURLA, J., 2007. *Rondalles del Baix Vinalopó*. Aiguacleara. Alacant.
- IVARS CERVERA, J., 1995. *Els noms de lloc i de persona de Dénia*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. Pedreguer.
- MARTÍN CANTARINO, C. i J. LIMORTE RUIZ, 2008. *Los cabezos, paraje clave del sistema ecocultural de El Hondo (I)*. WADI Project Working Paper nº 20. Projecte WADI-Universitat d'Alacant. Alacant.
- WAGNER, L., 1950. «Ojos de agua» *Nueva revista de Filología Hispánica*, 4(1): 40-43.

Jaume Climent Soler. Enginyer d'Obres Públiques i llicenciat en Ciències Ambientals. Alacant.

Daniel Climent Soler. Enginyer de Camins, Canals i Ports, i Master of Science in Water Management (Cranfield University, Anglaterra). Palo Alto, Califòrnia.

Daniel Climent Giner. Llicenciat en Químiques i professor de Ciències de la Natura. IES Badia del Bayer. Alacant.